

АНТРОПОГЕННА ТОПОНІМІКА ВІННИЦЬКОЇ ТА ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ
ОБЛАСТЕЙ

Проаналізовано історію дослідження і розвиток антропогенної топоніміки Вінницької та Хмельницької областей упродовж тривалого часу, показано значення людини у формуванні та розвитку антропогенних топонімів, а також вплив середовища на особливості заселення та формування населених пунктів окремих його регіонів. Розглянуто вплив історичних епох на формування особливостей в місцеву топонімію, а також значення давніх описів території, літописи, твори перших істориків та географів, картографічні матеріали. Показано трансформацію одних топонімів в інші, як вони змінювались з плином часу. Проаналізовано утворення антропогенних назв від діяльності людини та від навколишнього середовища.

Ключові слова: антропогенна топоніміка; Подільське Побужжя; географічні назви; ареали; власні назви.

Проанализирована история исследования и развитие антропогенной топонимики Винницкой и Хмельницкой областей на протяжении длительного времени, показано значение человека в формировании и развитии антропогенных топонимов, а также влияние среды на особенности заселения и формирования населенных пунктов отдельных его регионов. Рассмотрено влияние исторических эпох на формирование особенностей в местную топонимию, а также значение давних описаний территории, летописи, произведения первых историков и географов, картографические материалы. Показана трансформация одних топонимов в других, как они изменялись с течением времени. Проанализировано образование антропогенных названий от деятельности человека и от окружающей среды.

Ключевые слова: антропогенная топонимика; Подольское Побужье; географические названия; ареалы; имена собственные.

Research history and development of anthropogenic toponymy of the Vinnytsya and Khmel'nicky areas is analysed during great while, the value of man is rotined in forming and development of anthropogenic toponimiv, and also influence of environment on the feature of settling and forming of settlements of his separate regions. Influence of historical epoches is considered on forming of features in local toponymy, and also value of old descriptions of territory, chronicles, works of the first historians and geographers, cartographic materials. Transformation of one toponimiv is rotined in other, as they changed in time. Formation of the anthropogenic names is analysed from activity of man and from an environment.

Key words: anthropogenic toponymy; Podil'ske Pobuzhzhya; place-names; natural habitats; names own.

Наявність проблеми. Топонімічні дослідження мають важливе наукове і практичне значення для багатьох наук, особливо для географії. Сформовані в різні епохи елементи топонімії зберігають відомості про період свого виникнення: стан природних ландшафтів, соціальну та духовну культуру населення тощо. У той же час формування географічних назв відбувається під дією реально наявних чинників, вивчення яких дозволяє з'ясувати важливі закономірності виникнення найменувань.

Антропогенна топоніміка Вінницької та Хмельницької областей сформувалась в процесі складного історичного розвитку. Дослідження в цьому напрямі майже не проводились. Актуальність дослідження

зумовлена насамперед тим, що його результати певною мірою розширюють і доповнюють знання в галузі природничих наук.

Аналіз публікацій, присвячених дослідженням географічних назв, а також географічна та історична інтерпретація топонімічної інформації показують, що переважна більшість наукових досліджень, при всій різноманітності охоплення проблемних питань топоніміки, відзначається відсутністю уваги до всієї сукупності чинників, які мають вплив на генезис, розвиток, сучасний стан та просторовий розподіл топонімічної складової географічного середовища.

Географічні назви України, поряд з їх лінгвістичними дослідженнями, потребують значної уваги географів та істориків.

Аналіз попередніх досліджень. Відомі давньоруські тексти, що являють собою збірники географічних назв і їх класифікацію. У найдавніших руських літописах є не лише географічні назви, але й спроби пояснення їх походження.

Про походження назв міст і селищ міського типу України містяться цікаві відомості у праці Ю.М. Кругляка. Унікальним за обсягом та повнотою зібраного матеріалу є «Словник гідронімів України». Це перше порівняно повне зібрання (понад 20 тис. основних і майже 24 тис. варіантних) назв річок, струмків та інших водотоків, оформлених відповідно до їх літературно – лінгвістичних та географічно – локалізаційних характеристик. Про топоніміку Поділля, а зокрема і Подільського Побужжя, є відомості у праці А.П. Коваль «Знайомі незнайомці: Походження назв поселення України» [9], Я.Р. Дашкевич «Східне Поділля на картах XVI ст.» [4], С.Д. Бабишин «Топоніміка в школі», розкриває походження назв населених пунктів Хмельницької області і містить значний матеріал по дослідженню назв населених пунктів [1].

Дослідження топонімів Подільського Побужжя частково розглянуто в краєзнавчих нарисах Денисика Г.І., Любченко В.С «Подільське Побужжя», «Містечка Східного Поділля» [6, 7].

Мета – дослідити антропогенну топоніміку Вінницької та Хмельницької областей, показати її розвиток упродовж певного історичного часу, прослідкувати причини утворення антропогенних топонімів, встановити зв'язок географічних назв із різноманітними соціально-історичними, етнічними, географічними та іншими явищами.

Результати дослідження. Внаслідок суспільно-історичної діяльності і взаємозв'язків з навколишнім природним середовищем людина для визначення фізико-географічних особливостей, морфологічної структури ландшафту, характерних відтінків у побудові рельєфу, властивостей ґрунту, відмінностей мікроклімату - засобами мови створила географічну термінологію.

Часом місцеві назви є дуже давніми за походженням, про що свідчать їх стародавні мовні особливості. Разом з тим, багато є назв запозичених. І це звичайно зрозуміло, коли згадати, що територія

сучасного Поділля тривалий час знаходилася на шляху зі сходу на захід, із глибини Азії в Західну Європу. Але іншомовні назви посідають тут порівняно незначне місце. Система географічних назв Вінницької та Хмельницької областей невинно поповнюється суто українськими утвореннями, основу яких становлять як загальні слова різного значення, так і різноманітні власні найменування.

Правильно пояснити ту чи іншу назву, розкрити її смислове значення і походження – означає отримати важливу інформацію про минуле свого краю: його природні умови, економіку, етнічний склад населення, історичні події тощо. Ця особливість географічних назв використовується в історичних та географічних дослідженнях для реконструкції ландшафтів минулого, вивчення особливостей освоєння території, виявлення зниклих ареалів рослин чи тварин. Але щоб одержати таку поглиблену інформацію, потрібно досліджувати їх сукупність, сформовану під впливом характерних географічних або історичних умов.

До найпоширенішої і найдавнішої географічної термінології належать гідроніми. Південний Буг, Бог (дав.-гр. Нурапіс – Гіпаніс), річка в Україні (Хмельницька, Вінницька, Кіровоградська та Миколаївська обл.). Бере початок на Поділлі і впадає до Бузького лиману Чорного моря. Це третя за довжиною (після Дніпра та Дністра) річка України і найбільша, яка тече виключно територією України (довжина її 806 км). Протікає центральними і південними областями держави через природні зони лісостепу і степу. Тут на поверхню виходить найдавніше в Україні геологічне утворення – Український кристалічний щит, завдяки якому Південний Буг відомий своїми порогами. Основні ліві притоки – Синюха, Мертвовід, Інгул, праві – Згар, Кодима, Гнилий Яланець. На річці працює 13 невеликих ГЕС. Річний стік – 3,39 км³.

Ще у V ст. до нашої ери Південний Буг Геродот назвав Гіпанісом. Пізніше у творах античних географів та істориків Південний Буг іменується інакше: Богоссола – готський історик Йордан і географ Авенський – VI-VII ст. н. е.; Богої – візантійський імператор Константин Багрянородний – X ст.; у давньоруських літописах річка виступає під назвою Богъ; турки називали її Ак-су («Біла вода»); Бокг; на картах XV-XVII ст. – Бог, Богус, Буг; у давніх актах – Бог, Буг; а в паперах XVIII-XIX ст. – переважно Богъ.

Сучасну назву ріка отримала випадково. Проводячи на початку XX ст. детальні геологічні дослідження Правобережної України, В. Ласкарев звернув увагу на наявність двох річок з однаковими (як йому здалося) назвами Буг. Західна річка й справді звалася Бугом. Справжня назва південної ріки – Бог, Біг. Проте В. Ласкарев не звернув на це уваги і, щоб можна було надалі розрізнати ці річки, зафіксував їх на карті як Західний і Південний Буг. Про те, що справжня назва Південного Бугу – Біг, Бог свідчить і точний переклад його першої грецької назви Гіпаніс. «Гі», «Ге» – земля; «пан», «паніс» – бог родючості; річка, що протікає родючою

(божою) землею – Бог, Біг. Саме так з найдавніших часів і до сьогодні називають річку місцеві жителі.

Річка Соб – ліва притока Південного Бугу. Назва річки Соб походить від українського «соб», «цоб» – праворуч. Ліві притоки Південного Бугу називають правою у зв'язку з тим, що заселення краю почалося від гирла річки до її верхів'я. Проходячи вгору по Південному Бугу, стародавні люди побачили праворуч річку і назвали її Соб (Цоб) – та, що праворуч. Щодо до походження назви річки Соб висуває свою версію О. Роговий з міста Липовець. Він вважає, що назва річки походить від тюркського «суп» – вода, річка. Так, за його словами, прозвали її чорні клобуки і половці, які кочували тут у X-XIV ст. від верхів'я до низів'я. можливе також інше. Згідно з дослідженнями того ж О. Рогового, перша згадка про річку Соб зустрічається в «Історії Геродота» (V ст. до н. е.), коли він називає крайнім пунктом просування перського царя Дарія під час походу на скіфів (514 р. до н. е.) річку Оар. Це і є Соб, якого ще довго називали «Собаром», тобто «річкою Оар».

Вовк – права притока Південного Бугу. Свою назва річка отримала не випадково. В пардавні часи верхів'я південного Бугу було суцільно покриті лісами в яких широко були розповсюджені вовки. Збереглися також архівні документи, які свідчать, що навіть XVIII, XIX та на початку XX ст. вони тут завдавали великих збитків. Для їх знищення створювались спеціальні групи людей, які звітували про кількість вбитих вовків. З відси і назва річки – Вовк.

Річка Згар – права притока Південного Бугу. Вже сама назва річки говорить про незвичайну долю місцевості, по якій вона протікає. Колись давно територія сучасного Середнього Побужжя являла собою суцільний лісовий масив. Для розширення площі орних земель тут постійно значні ділянки лісу. Місце, що залишалось, називали згарищем, згаром. Очевидно, річка та її притока дістали свої назви від того, що протікали через згарище.

Синюха – ліва притока Південного Бугу. Вперше згадується на карті, складеній у 1630—1647 рр. французьким інженером Бопланом. За легендами та переказами річка отримала свою назву завдяки чистій та прозорій воді. Складається таке враження ніби вода і дійсно синя, коли дивишся на цю річку.

Серед правих приток Південного Бугу річка Рів помітно відрізняється за природними умовами. А все завдяки тому, що її басейн розташований у межах найбільш при піднятої частини Подільської височини. У протигагу іншим притокам, долина річки Рів V – подібна, її береги, особливо в середній частині, високі, круті, що часто у вигляді лісових або степових «стінок» піднімаються над руслом на 20-35 м і більше. Очевидно, саме завдяки природним особливостям річка і отримала свою назву.

Більшість назв річок пов'язана з природними умовами, де вони протікають. Як приклад: Батіг – від рівного, видовженої форми русла.

Характерний для досліджуваної території гідронім на позначення конфігурації русла. Бистриця – від швидкої течії; Болотиста, Болотня – від заболочених долин, в яких протікають річки; Бугор – річка бере початок на бугристих схилах височини; Гать, Гатка – струмки, які внаслідок їх перегачення утворюють систему ставків; Глибочок Глибочиця – річки протікають у глибоких скалистих ущелинах; Грим'ячка – від грем'яч – джерело; Колінь – від колінуватої конфігурації русла; Лежань, Лізянка – від повільної течії, що зумовлено рівнинним характером рельєфу; Плоска – протікає покатою місцевістю; Рівка, Ровець – від рівчастого характеру русла; Довжок – характеристика річки за розміром; Руда, Рудка – річки, що витікають з болота, що має руду і жовтовате забарвлення води; Талова – мілководна річка, що живиться весняними водами від танення снігу; Шмигівка – назва вказує на швидкість потоку струмка в гористій місцевості; Шукайвода – від пересихання струмка літом. Річка Жолобок отримала назву від географічного терміна жоліб, жолоб - «глибока і вузька долина»; Канавка – перенесення в гідронімію гідрологічного терміну канава вказує на заглиблення в поверхню русла невизначеної форми [1]. Річка Бакша – права притока Сільниці (басейн Південного Бугу), впадає поблизу Тульчина. Назва від тюркського апелятива *bachča «сад».

З давніх часів людина на малих річках регулювала стік води. Для влаштування млинів, розведення риби та водопоїв на малих річках будували греблі і ставки. Особливо активне спорудження ставків, розпочалося на Подільському Побужжі з XIV ст., коли рибальство стало однією з найважливіших галузей феодального господарства. Риба йшла на задоволення потреб феодального маєтку, мала великий попит на ринку. До ставків тягнулося місцеве населення. Цим і пояснюється виникнення біля ставків населених пунктів з назвами: Гребля, Загребля, Нова Гребля, Стачинці, Ставниця, Ставище, Ставищани, Заставки, Заставці, Заставля, Новостав, а також Гатна (Деражня).

Коли люди селились у віддаленій від річки місцевості, вони змушені були добувати воду з глибоких водоносних шарів землі. Поселення, що виникали біля криниць, отримали назви: Білокриниччя (у центрі села є криниця, в якій з товщ вапняку б'ють джерела і наповнюють її водою із значним вмістом вапна), Закриниччя, Криничани, Криничне, Криниця.

На відміну від болотистих місць, суха місцевість через відсутність природних водоймищ необхідних для господарських та побутових потреб, менш зручна для заселення. Цим пояснюється незначна кількість поселень, назви яких зумовлені відсутністю води: Сушки, Суховоля.

Назви Глинники, Кам'янець-Подільський, Кам'янка, Кремінна, Кремінний, Крупець, Кам'яногірка, Глинськ, Вапнярка характеризують корінні породи, місце розташування поселень [1].

Подільське Побужжя – регіон давнього садівництва. Садівництво тут склалось і розвинулось під впливом сприятливих ґрунтово-кліматичних умов і зручних зв'язків з великими містами. Села, у яких вирощували на

продаж яблука, груші, горіхи, вишні, черешні отримали назви: Вишнівчик, Вишнопіль, Грушка, Грушківці, Яблунівка, Яблунівця, Малинівка.

Низка антропогенних топонімів пов'язана з особливостями господарської діяльності людей. Розчищені від лісу ділянки, внаслідок низької техніки обробітку землі, швидко заростали корчами. З часом на цих ділянках сформувались населені пункти: Пеньки, Пеньківка, Корчівка, Корчик. Іноді для розширення орних угідь ліс спалювали. На випалених ділянках або поруч з ними формувались населені пункти, які мали назви Печеськи, Згар, Згарок.

На розвиток землеробства значний вплив мав технічний прогрес в удосконаленні орних знарядь. Давнім сільськогосподарським знаряддям є плуг. Вперше плуг згадується в «Повести временных лет» близько 981 р. Термін плуг лежить в основі антропогенного топоніму Плууже Хмельницької області, яке є одним з давніх поселень на території області.

На території областей є населені пункти, що відображають в своїх назвах наявні тут городища: Городище, Городиска, Городисько, Городківка, Городок. Відомо, що внаслідок татаро-монгольської навали, нападів загонів кримських татар, феодалських міжусобиць, народних повстань, багато давніх міст було знищено. За неселеними пунктами, які виникали у місцях знищення укріплених поселень, інколи закріплювалась назва городище. З XIV ст. в літописах серед інших міських оборонних споруд згадується вал. Ці земляні укріплення не піддавались швидкому руйнуванню.

Також зустрічаються назви, в основі яких лежить термін городня (являє собою систему дерев'яних зрубів, що укріплювали міста або двір феодала). Часто населені пункти називали на честь дружин, полководців, перших поселенців. Прикладом є селище міського типу Антоніни Хмельницької області. До другої половини XVIII ст. звалось Голодьки. Цю назву виводять від слова голод. Близько 1770 р. княгиня Барбара Сангушко віддала село в оренду І. Мельчевському, одруженому з сестрою княгині Антоніною. Орендатор назвав село на честь своєї дружини. Гриців – містечко Хмельницької області. Є припущення, що Гриців засновано ще за часів Київської Русі. Назву виводять від імені Григорій (Гриць), яке мав князь Тербов'янський – володар села на прикінці XI ст. – на початку XII ст. Вірогідніше, що назва виникла від імені першого поселенця. Часто населені пункти одержували назви від прізвищ їх колишніх володарів: Чечелівка – від прізвища Чечель Гайсинського району; Кропивна (від прізвища власника шляхтичка Кропивницького) Хмельницького району; с. Ободівка (від прізвища власника Ободівського) Тростянецького району; Йосипівка, Миколаївка, Михайлин та Юрівка Козятинського району; Андріяшівка, Павлівка та Савчине Крижопільського району; Костянтинівка, Іваньки та Лукашівка Липовецького району; Григорівка, Тарасівка, Карпівка та Петрівка Муровано-Куриловецького району; Олексіївка Немирівського району; Миколаївка Піщанського; Мар'янівка Погребецького; Степанівка та Марківка Теплицького; Василівка та

Федорівка Тиврівського; Антонівка та Олександрівка Томашпільського; Федьківка, Тарасівка Чечельницького; Андріївка та Федорівка Шаргородського; Ульяновка, Михайлівка та Іванків Ямпільського району.

Висновки. Формування топоніміки будь-якої території відбувається під впливом певних географічних чинників. Аналіз їх незначної частини показує, що топоніміка в окремих випадках виступає як «жива» географія і є цінним джерелом для вивчення географічної індивідуальності певної місцевості, пов'язана із специфічними особливостями її господарського освоєння. Формування антропогенної топоніміки Вінницької та Хмельницької областей відбувалося паралельно з антропогенізацією натуральних ландшафтів в антропогенні. Назви, що походять від народних географічних термінів відображають колишні природні та соціально-економічні умови проживання людей. Такі назви особливо важливі для реконструкції природних умов території.

Використані джерела:

1. Бабишин С.Д. Топоніміка в школі / С.Д. Бабишин. – К: Радянська школа, 1962. – 121 с.
2. Гумецька Л.Л. Нарис словотворної системи української мови XIV – XV ст. / Л.Л. Гумецька. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1958. – 298 с.
3. Дашкевич Я.Р. Східне Поділля на картах XIV ст. / Я.Р. Дашкевич // Географічний фактор в історичному процесі. – К.: КГУ, 1990. – С.155-169.
4. Дашкевич Я.Р. Східне Поділля на картах XVI ст. / Я.Р. Дашкевич // Історико-географічні дослідження на Україні. – К.: Наука, думка, 1992. – С. 13-21.
5. Денисик Г.І. Природна географія Поділля / Г.І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 184 с.
6. Денисик Г.І. Подільське Побужжя / Г.І. Денисик, В.С. Любченко. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1999. – 96 с.
7. Денисик Г.І. Містечка Східного Поділля / Г.І. Денисик – Вінниця: Тезис, 2002. – 92 с.
8. Жучкевич В.А. Общая топонимика / В.А. Жучкевич. – Минск: Высшая школа, 1968. – 432 с.
9. Коваль А.П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України / А.П. Коваль – Київ: Либідь, 2001.
10. Кордуба М. Земля є свідком минулого: Географічні назви як історичне джерело / М. Кордуба – Львів, 1924. – с. 167.
11. Кругляк Ю.М. Ім'я вашого міста: Походження назв міст і смт УРСР / Київ: Наукова думка, 1978. – с. 265.
12. Никонов В.А. Введение в топонимику / В.А. Никонов. – М.: Мысль, 1965. – 179 с.
13. Суперанская А.В. Теория шимени собственного / А.В. Суперанская. – М.: Наука, 1973. – 390 с.
14. Суперанская А.В. Что такое топонимика? / А.В. Суперанская. – М.: Наука, 1984. – 182 с.
15. Роговий О.І. Про що шумлять верби: історичні нариси про Корчинці-Ротмистрівку-Вербівку (18-21 ст.) / О.І. Роговий – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2010. – 344 с.